

OSMANLI DÖNEMİNDE IRAK'IN İDARİ TAKSİMATI*

Yazan: Prof. Dr. HALİL SAHİLLİOĞLU**

Çeviren: Yrd. Doç. Dr. MUSTAFA ÖZTÜRK***

GENEL OLARAK İDARİ TAKSİMAT

Osmanlı Ülkesi, *Vilâyet* veya *Eyalet* olarak adlandırılan büyük idarî ünitelere ayrılmıştır. Bu vilâyet ve eyaletler "Sancak" veya "Liva"lara, bunlar da sırasıyla kazalar, nahiyeler ve köy ile mezralara bölünürdü. Vilâyet ve sancakların başlarına sivil ve askerî yönetimi şahsında toplayan beyler atanırdı. Bu beylere zamanın kullanılan üç dilinden yerine ve durumuna göre, eyalet valisine Türkçe *Beylerbeyi*, Farsça *Mîr-i Mîrân*, Arapça *Emîrû'l-Livâ* denirdi. Sancak yöneticisine ise, Türkçe *Sancakbeyi*, Farsça *Mîr-i Livâ* denilirdi. Arapçada pek kullanılmıyordu. Beylerbeylik payesi illerde birden çok sancak oluşundan ve her bir sancağın başında bir Bey oluşundan ileri gelmektedir. Vilâyet valisi olan Bey, ilinin Beyi olduğundan Beylerbeyi oluyordu. Beylerbeyi ve sancakbeyi, sivil yönetici sıfatıyla eyalet ve sancağın valileri durumundaydılar. Fakat bunlar, aynı zamanda savaş halinde illerinden ve sancaklarından çıkacak timarlı askerlerden oluşan kuvvetlerin kumandanlığını da üstleniyorlardı. Sancakbeyleri, kuvvetlerin kumandanı sıfatıyla Beylerbeyinin sancağı altında toplanırlardı. Bunların atamaları Divan tarafından olurdu. Yani merkezî hükümete karşı sorumluydular. Beylerbeyi, eyaletteki sancaklardan birinde otururdu. Bu sancak, o zaman *Bey Sancağı* adıyla anılırdı. Buraya artık bir diğer sancakbeyi ataması gerekmiyordu. Sancak beyi ise, sancak merkezindeki kazada ikamet ederdi. Sancakbeyini, diğer kaza ve nahiyelerde *Zaim*, *Subaşı* veya *Voyvoda* dedikleri ve daha çok asayiş işleriyle görevli bir kimse temsil ederdi. Sancakbeyine ait rüsûmu da bunlar tahsil ederlerdi. Fakat Beylerin hilafına bunların

* Bu makale "et-Taksimatü'l-İdariyyeti fi'l-Irak fi'l-Ahdi'l-Osmani" (Administrative Division of Iraq During the Ottoman Period) adıyla *Studies on Turkish-Arab Relations*, Annual 1986 (Foundation for Studies on Turkish-Arab Relations), s. 224-248'de Arapça olarak yayınlanmıştır. Sayın yazara, bu makaleyi tercüme edip yayınlamama izin verdiği ve lütfedip tercümeyi gözden geçirerek gerekli düzeltmeleri yaptığından dolayı teşekkür ederim.

** İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Öğretim Üyesi.

*** Fırat Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Böl. Öğr. Üyesi.

atamaları merkezden olmayıp çalışacakları kaza Kadısına, sancakbeyinden atamayı bildiren mektubuyla giderlerdi. Görev süreleri de nisbeten kısaydı.

Kazalar, bir Kadının yetki ve yargı bölgesidir. Ancak Kadılar, ne askerî ve ne de sivil kişiliği olmayan görevlilerdi. Asıl görevleri yargıdır. Ne var ki, okur-yazar oldukları, bir dereceye kadar hesap işlerine ve muhasebeye yatkınlıkları, merkezi, bunları bazı idarî işlerde istihdama sürüklemiştir. Fermanların başlıca muhataplarıdır. Vergi tahsil işlerine nezaret ettikleri çoktur. Özellikle avâız ve nüzûl gibi vergilerin tahsil işlerinde görevlendirildikleri de olurdu. Kadı merkezden atanırdı ve kendilerine özgü bir atama prosedürü vardı. Atama hususları zamanla bir evrim geçirmiştir. Zamana göre Şeyhülislam veya Kadıaskerlerce atanırlardı. Rumeli'deki Kadıları Rumeli Kadıaskeri, diğer kıtalardaki Kadıları da Anadolu Kadıaskeri atardı. Kadı, sancak merkezi olan kazada oturur ve sancağın diğer kaza ve nahiyelerine *Nâibleri* bizzat kendileri atarlardı. *Müvellâ-Hilâfe* adı da verilen Nâibler, çoğunlukla yerli halktan oluşurlardı. Nâiblerin senelerce aynı görevde kalmalarına karşılık, Kadılar en çok bir-iki yıl aynı görevde kalıyorlardı. Bu sebeple Nâibler pek çok şikâyete konu olmuştur.

İmparatorluğun uzak köşelerinde ve sınır boylarında bulunan eyaletlerin özel bir durumları vardır. Osmanlı yönetiminin ilk senelerinde Luristan adı verilen Şehrizol eyaletinde, Osmanlı valilerince yönetilen sancakların yanında, Kürt Beyliklerinin de olduğu, buraların yerli beylerin yönetimine bırakılan, yönetimi bunların soylarınca sürdürülmesine izin verilen sancaklar da vardı. Bu Beyler, tıpkı Osmanlı Beyleri gibi, sefer halinde Beylerbeyinin sancağı altında savaşa katılırlardı. Ayrıca *Hükümet* diye anılan yönetim birimleri vardı. Bunlar da, yerli beylikler gibi *Hükümet*lerinde Osmanlılara bağlılıkları karşılığında tutunmuşlar ve sancakbeyi itibar edilmişlerdi. Ayrıca, gene Osmanlılara bağlılık gösteren *Aşiret Beyleri* de vardı. Aşiret Beylikleri de oldukları gibi Bey olarak bırakılmışlardır. Beylik, bunlarda da babadan oğula geçerdi. Ancak bunlar sancakbeyi durumunda olmayıp *Zaim* durumundaydılar.

Basra'nın da özel bir durumu vardı. Bu vilâyetteki yönetim birimlerinin bazıları, diğer illerdeki sancakların durumunda ise de, bazıları da Osmanlılara bağlılığı aranan bazı *Şeyhlere* sancakların bir nahiyesi ya da bir köyü veya bir kale ile civarı "eyalet" adı altında verildiği olurdu. Onlar Beylerbeyi sıfatıyla bu yerleri yönetirlerdi. Ancak bu gibi tasarruflar siyasi

amaçlı olup çöl bedevilerinin saldırıları önünde tampon vazifesi görecek bölgede Beylerbeyi sıfatıyla Şeyhlerine verilirdi.

Salyâne ve Has

Osmanlı düzeni ve yönetimi üzerine yazan Arap müelliflerinin eserlerinde Selçuklu ve Eyyübîlerin "Askerî İkta"⁷ından geldiğini söyledikleri *Timarın* varlığı dikkati çekmektedir. Timar, çoğu Osmanlı vilâyetlerinde olduğu halde, bazılarında bulunmuyordu. Timar düzeninin bulunmadığı yerler, genelde Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır boylarındaki eyaletlerdi. Asya ile Afrika'daki bu eyaletleri sayacak olursak, bunlar şunlardı: Cezâyir, Tunus, Trablusgarp, *Mısır*, Osmanlı Habeşistan'ı, Yemen, Basra, Bağdat ve Lahsa*. Bu gibi illerde timar olmadığı için askerlerin, memurların ve valilerin maaşları nakit olarak ödenirdi. Askerlere nakden ödenen paralara *ulûfe* veya *mevâcib* denir, yılda dört kıst (taksit) üzerinden ödenirdi. Beylerin maaşları yıllık olarak ödendiğinden buna *Yıllık* anlamına gelen *Salyâne* denmiştir. Timar tevcih edilen illerde, askerlerin maaşları para olarak ödenmeyip, maaşının yıllık tutarı kadar bir geliri, bir veya daha çok köy veya mezra hasılından tahsil edilirdi. Gallesi veya hasılı timar ücreti karşılığı erine bırakılan köy veya mezra'nın gelirinden söz ederken dikkatli olmamız lâzım gelir. Zira bu köy ve mezzalar Beylik'tir, yani mîrîndir. Köy hasılı dediğimiz şey ise, o köyden devlet payına düşen *aşar* ve *resimlerin* toplamına deniyordu. Devlet bu hasılı timar erine ücreti karşılığında bırakmış olup timar eri bunu kendine ve yetiştireceği yardımcı askere (cebelü) sarfederdi. Timar eri savaşa atlı olarak katıldığından aynı zamanda *sipahi* diye de anılırdı. Bu yüzden timar eri ile sipahi birbirinin yerine kullanılan iki terimdir. Timar erinin timarı en çok 19.999 akçeye kadar terakki edebilir, 20.000 akçeyi bulunca artık buna timar değil *Zeamet* adı verilirdi. Bir zeâmetin hasılı da en çok 99.999 akçe olurdu. Akçe dediğimiz şey, Osmanlı gümüş para birimidir. Dirlik 100.000 akçeyi bulduğu zaman *Has* sayılırdı. Has, sultanın, vezirlerin ve beylerin hakkıdır.

Has ile idare edilen vilâyetlerin beylerinin tahsisatı kimi köy, mezra ve kentlerdeki mukataaların gelirlerinden oluşurdu. Salyâneli vilâyetlerin beyleri ise maaşlarını bazı yerlerin gelirleriyle değil, hazineden nakit para olarak alırlardı. Ancak bu maaşların tahsili tesadüfe bağlıdır. Bir defada da tahsil edilemediği gibi, değişik meblağlarda da tahsil edilebilirdi. Hazine-

* Arapların el-Ahsa (الأحساء) diye bildikleri Arap yarımadasının kuzey-doğusunu Osmanlılar Lahsa (الاحسا) ve bazan Lahsa (لحسه) diye yazarlardı.

nin müsait oluşuna bağlıydı. Vilâyet bütçeleri ve Ruznamçelerinde Beylerbeyinin salyânesini kaç kısta tahsil ettiğini görmek mümkündür. Has ile idare edilen illerde ise gelirlerin toplanmasını, vergilerin ve resimlerin ci-bayetini mahallî örfler ve vilayet kanunnâmeleri belirler. Has ve salyâneli illerin ayırımı pek katı değildir. Halep gibi bazı yerlerde Beylerbeyinin hassı olmasına karşılık, içindeki sancakların bazılarının sancakbeyleri ma-aşlarını kimi has ve kimi salyâneyle alırlardı. Halep'teki salyâneli sancak-larda aynı zamanda timar bulunmazdı. Oysaki salyâneli olan Bağdad vilâ-yetinde bazı sancaklar has iledir. Bu gibi sancaklarda aynı zamanda ze-ametler ve timarlar vardı. Osmanlılar Kıbrıs'ı fethettiklerinde Adanın bütün gelirlerini padişah hassı saydılar. Adadan ne zeamet ve ne timar verildi. Ancak Kıbrıs eyaleti ihdas edildiğinde, Adaya komşu Güney Anadolu'daki dört sancak (Tarsus, Sis, İçel, Alâ'iyye) ile birlikte ili oluşturdu. Bu san-caklarda zeametler de timarlar da vardı. Gerçi Garp Ocaklarında bazı si-pahiler ve zâimler bulunuyor idiye de, bunların timarları Rumeli¹ eyale-tinden ya da Cezâyir² (Akdeniz adaları) yani Kaptan Paşa vilâyetinden ve-riliyordu. Kaptan Paşa'nın eyaleti de Ege Denizi adaları ve bitişik denize sahili bazı sancaklardı.

Irak'ta İdarî Taksimat

Bazı resmî belgelerde, birtakım bütçelerin ek cetvellerinde ve bazı ille-rin bütün sancakbeylerine, aynı ferman sureti gönderilen beylerine, bu fermanların altındaki listelerde sancak beylerinin ve bunların sancaklarının adlarını buluyoruz. Ayrıca Arşivde Maliyeden Müdevver³ 262 numaralı defterde olduğu gibi, bazı defterlerde vilayet tertibi dahilinde sancakların adlarını, Beylerbeyliğine ve sancakbeyliğine yapılan atamaları görüyoruz. Bunların yanında Osmanlı yönetimine değinen tanınmış veya tanınmamış müverrih ya da yazarların hazırladıkları listeler de vardır. Ayn-i Ali Efendi ve Sofyalı Ali Çavuş'un hazırladıkları kanunnâmelerde de idarî taksimat-ların tam listesi vardır. Ancak bu konuda en önemli kaynak, atamaları, terakkileri, yöneticiler arasında becayişi teşkil eden, timarla ilgili kayıtları, Sadrazamın evinde akdedilen İkinci divanında⁴ çıkan kısacık emirleri ve

¹ Araplar, Osmanlıların Rumeli (روم ايلي) şeklinde yazdıkları eyaletin adını Rumili (روميلي) şeklinde yazarlar.

² Osmanlı yönetiminde 3 Cezâyir vardır: Cezâyir-i Garp, Cezâyir-i Bahr-i Sefid ve Basra eyaletinde (Şattü'l-Arap batısında) bulunan Cezâyir.

³ Başbakanlık Arşivinde Maliyeden Arşive intikal eden bir defter tasnifidir.

⁴ İkinci Divanı, ikinci vakti toplandığından bu adı almış ve bu divanda daha ziyade ikinci derecede önemli işler görüşülürdü.

adına, atama ve azil gibi personel kayıtları ihtiva ettiğinden *Ruûs Defteri*, yahut defterdeki emirler “buyruldu” sözüyle bittiğinden *Buyruldu Defteri* adı verilen defterlerdir. Atama kayıtlarına ayrıca Divandan çıkan fermanların tescil eden *Mühimme Defterlerinde*, *Hazine Ruznamçe Defterlerinde* ve Sultanın ya da vezirin elçi kabullerini, taşradan merkeze gelen beylerin divana gelişlerini ya da atamaları dolayısıyla yönetecekleri illere gitmek üzere ayrılışları sırasında giydikleri hil’atler veya verdikleri hediyeler dolayısıyla rastlamaktayız. İleride bu defterlerden derleyebildiğimiz kadarıyla sancaklar itibarıyla beylerin adlarını vermeğe çalışacağız. Ayrıca bu defterlerdeki bazı kayıtlar, mahallin tarihiyle ilgili notlar ve beylerin ataması sırasındaki bazı tarihî olaylara işaretler vardır.

Tevki’i Mustafa bin Celal’in Listesi

Kanuni Süleyman yönetiminin ilk yıllarına ait Osmanlı idare teşkilâtını gösteren listeler vardır. Ancak bu listeler, Irak’ın Osmanlı yönetimine girmeden evvelki zamana ait olduğundan, bunlarda Irak’a dahil sancaklardan I. Selim zamanında fethedilenler vardır ki, bunlar o sıralarda Diyarbakır fethedildiği zaman bu vilâyete dahil edilmişlerdir. Bu yerler Irak’ın kuzeyi ile Suriye’nin kuzeyinde Fırat’tan batıya uzanan sancaklardır ki, bunlar, *Sincar, Ane, Hît, Musul* ve *Hadîse*’dir. Rakka ise Suriye’dedir. Irak idarî teşkilâtını ihtiva eden en eski liste Mustafa bin Celal et-Tevki’nin *Tabakâtü’l-Memâlik ve Derecetü’l-Mesâlik* adlı tarih kitabıdır. Müellif düşündüğü projeyi gerçekleştirmiş olsaydı, eseri eşsiz bir tarih olacaktı. Zira önsözünden anlaşıldığına göre, vukuat tarihi yazmaktan ziyade yaşadığı dönemin imparatorluğunun genişliğini, ihtiva ettiği illerini, nüfusunu ve bunun imkânlarıyla beşerî ve ekonomik gücünü belirlemek istiyordu. Bunu da gerçekleştirebilecek mevkide bulunuyordu. Bu suretle fermanları tuğralıyor ve aynı zamanda da *Defter-i Hâkânî Dairesinde* bulunuyordu. Yani “Tapu Defterlerinin” eminiydi. Bu defterler de imparatorluk hakkındaki her türlü malûmatı içeriyordu. Kim bilir belki de kendisi Kanunî Süleymana tapu defterlerinin muhteviyatını 1530’da özetleyen heyette bulunuyordu. Belki de bilgilerini bunlardan derleyecekti. Ancak girişteki bazı özet fasıllardan sonra diğer vakanüvislerin durumuna düşmüştür. Esas olan 30 fasıldan ibaret projesini gerçekleştiremedi. Bizim “fasıl” dediğimizi kendisi “tabaka” sözüyle ifade ediyor. Bunun birinci faslında (birinci tabakada) merkezdeki vüzerâ ve âyândan söz edecekti; ikinci fasılda illeri ve bunların ihtiva ettikleri sancaklara tahsis etti. Her vilâyeti bir “tabaka” ve içindeki sancakları da birer “derece” addetti. Yirminci tabakada Diyarbakır vilâyetini vermektedir.

1. Diyarbekir Vilâyeti

Bu vilâyeti 16 dereceye (sancağa) böldü. Bunlar; Âmid, Harput, Ruha (Urfa), Ergani, Birecik, el-Cezire, İmadiye, Hısn-ı Keyf, Sason, Palu, Çapakçur (Bingöl), Eğil, Atak, Çermik, Hizo ve Sincar'dır. Bu vilâyette Sincar ve İmadiye'den başkası Irak'ta değildir.

2. Bağdad Vilâyeti (Tabaka 27)

Bu vilâyetteki sancaklar şunlardır: Bağdad ve Şat, Makam-ı Ali⁵, Meşhedü'l-Hüseyin⁶ Ane, Hille, Semâvât, Bayat ve Beksa, Rummahiye, Cevâzir, Vâsit, Sehloğlu, Bâcvânlu, Huveyze, Eşne (اشنه), Kelas (كلاس).

3. Luristan Vilâyeti (Tabaka 28)

Musul, Erbil, Zeng-âbâd, Cessân, Harîr ve Dovîn (?) (دوین), Der-i Tenk, Derne, Sened-i Süleyman, Bâbân, Rûmî, Hafti, Zencîre, Kerend, Süricek Kalesi, Berîd, Şahruh, Cengiz Han, Kelas.

4. Basra Vilâyeti (Tabaka 28)

Anân-ı Garrâf, Zekiye, Kurna, Sadr-ı Süveyb, Katîf, Mehrûzî, Bâdiyetü'l-Basra, Bahreyn, Lahsa (لحصة), Sadırdâr, Şatt-ı Ebu Garbe, Şatt-ı Carûr, Şatt-ı Tavîl, Kıla-i bin Hamidoğlu, Şereş (?) (شرش), Benî Mansur, Rahmaniye, Tuzacoğlu (?) (توزاج اوغلی), Uyûn, Sekik, (Sekâke)⁷.

998 numaralı Tapu defterine (İstanbul Başbakanlık Arşivindedir)-ki Bağdat'ın fethinden önce fethedilen güney illerinin 1530 yılına doğru sayım sonuçlarının özetini ihtiva eder- başvurduğumuzda, Tel-Afar'ı içine alan Sincar ve Tekrît'i ihtiva eden Musul sancağı ile Ane, Hît, Hadîse ve Deyrû'r-Rahbe sancaklarını-ki bunların hepsi Irak'tadır- özetlediği görülmektedir. Bunlar I. Selim zamanında Diyarbakır'ın fethi sırasında fethedilmiş olup, bu vilâyete bağlanmıştır. Şartlar ayrılmasını gerektirdiğinde bazıları Bağdat'a, bazıları da Diyarbakır'dan ayrılan bazı yerlerle birlikte Rakka eyaletini oluşturmak üzere ileride vereceğimiz listelerde göreceğimiz gibi Rakka'ya bağlandılar.

⁵ Âsitane-i Mukaddese-i Aleviyye.

⁶ Meşhed-i mağfîret marsad-ı İmam Hüseyin (R.A.).

⁷ Yazar, Celal-zâde'nin "Tabaka"sındaki imlâsını olduğu gibi Arapça metne koymuştur.

Veliyüddin Efendi kitaplığında 1969 numaralı⁸ Kanunnâmede 928 h./1522 m. yılına ait Diyarbakır vilâyeti beylerinin listesi vardı. Bu listede Irak'ta olan sancaklar ve bunların beyleri aşağıdaki gibidir:

Sancak	Beyi	Hasları (Akçe)
Ane	Nasuh Bey	220.000
Musul	Hacı Bey	200.000
Deyrû'r-Rahbe	Abdurrahman Bey	200.000
Sincar	-----	-----
el-İmâdiye	-----	-----

Teşrifat Ruznamçesi, Kepeci, Numara 1764

Bu ruznamçe, Osmanlı tarihinde "İrakeyn Seferi" adı verilen, Irak'ın fethedildiği sefer zamanında tutulmuş bir ruznamçedir. (Yazar burada Arap okuyucularına sefer deyimini açıklamakta ve orduların merkezden cepheye gidişinden kinâye olarak sefer adı verildiğini belirtmekte, seferin kimi zaman aylarca yürüyüş gerektirdiğini ifade etmektedir.) Bağdat 1534'te fethedildi, Basra'nın beyi (emiri) Raşit bin Mugannis bizzat gelip Kanûnî Süleyman'a, Bağdat'ta kentin anahtarlarını teslim etmiştir. Ne var ki Kanunî adına burada ancak 1538'de hutbe okunarak sikke bastırılmıştır.

Teşrifat ruznamçesi, İstanbul'da Başbakanlık Arşivinde bulunup, Kâmil Kepeci Tasnifinin 1764 numaralı defteridir. Ruznamçe savaş yıllarının (935-942 h./1528-1535 m.) belirsizliğini yansıtmakta olup, teşrifatla ilgili, özellikle hazineden birşeyin giriş-çıkışını, bir sefirden peşker kabulünü veya sefire ayrılışı sırasında hil'at giydirilişi, bir sancak beyine beyliğine gitmek üzere ayrılırken, gümüş ser-âlem (sancak sopasına dikilen âlem) verilip kaftan giydirilişi ve bazı kumaşların verilmiş münasebetiyle bu hadiseleri not etmektedir.

Bu ruznamçenin yaprakları çürümüş olup, sayfa numaraları konmamıştır. Bu sebeple sayfa numarasını belirtmekten çok, olayın gün ve tarihini belirtmek zorunda kaldık. Zira belirtildiği gibi, ruznamçe, olayların günlük kayıtlarının tutulduğu defterlerdir. Ruznamçenin savaş durumun-

⁸ Bayezid Kütüphanesi Vr. No: 129.

daki belirsizliğinin bir örneği, Bağdat sancağı 3 Şaban 935 h. (12 Nisan 1529 m.) tarihinde Zülfikâr'a verilmiş olup, kendisine bu münasebetle bir gümüş ser-alem ve 12 Bursa arşını uzunluğunda kırmızı iki yüzlü (ducûyi) tafta verilmiştir. Ayrıca daha sonra kendisine renkli kumaştan iki kaftan gönderilmiştir. Halbuki Bağdat bilindiği üzere 1534'te fethedilmiştir. 28 Muharrem 940/19 Ağustos 1535 tarihli bir kayıta mîr-i mîrânlık âdeti diye kırmızı benekli frenk kumaşından iki hil'at Irak mîr-i mîrânlığına getirilen "Murat Han"a verilmiştir. Burada Irak'tan kasıt neydi? Bu hususta belgede bir açıklık yoktur. Bundan ancak durumun berraklık kazanıp kesinlik ifade etmediği anlaşılır. Hemen bir sonraki kayıta "in'am be-Hazret-i Süleyman Paşa mîr-i mîrân-ı Bağdat câmeha (hil'at-kaftan) sevbân-ı mirahoriyân" ifadesi geçmektedir. Bu da, biri benek denen frenk kırmızı kumaşından, diğeri kırmızı kadifeden altın sırmalı bir hil'attir. Tarihi de 1 Şevval 941/5 Nisan 1535'tir.

Ruznamçede Bağdat vilâyetinin bazı sancak beylerinin adları vardır. Bunlar, orduların avdeti ve bunlara sancaklarına dönüş izni çıktığında yahut sancak beyliğine atamalı yapıldığında anılmışlardır.

1. Ali Bey, Deyrû'r-Rahbe Beyi, atama ve sancağına gitmeğe izin 19 Cemâziyyelâhir 936/17 Şubat 1529.

2. Ahmet Bey veled-i Faik Bey, Deyrû'r-Rahbe Beyi, sancağına dönüşüne izin, Ramazan 936/Mayıs 1530.

3. İdris Bey, Sincar Livası Beyi, sancağına gitmeğe izin Recep 940/Kasım 1534.

4. Hüseyin Bey, Kerkük Tavuk (Dakuk) Livası Beyi, sancağına dönüş izni, 17 Şaban 941/21 Şubat 1535.

5. Musul Sancağı Beyi Hüseyin Bey, sancağına atanması Şevval 940/Nisan-Mayıs 1534.

6. Mendeli Kazası Beyi Elvend Bey, atama tarihi Cemâziyyelâhir 941/14 Aralık 1534.

Ve Cevâhir Kethüdası Celâl, ataması 21 Cemâziyyelâhir 941/3 Ekim 1534.

Ayrıca defterde sultana peşkeş çekip ve hil'at giyen Irak ileri gelenlerinin (âyân) isimlerine rastlanmaktadır. Meselâ bunlardan Kerbelâ Şeyhi ve Meşhed-i Ali Nâibi olan Seyyid Hüseyin (6 Cemâziyyelâhir 941/15 Ağus-

tos 1534), Arap emirlerinden Tekrît Arapları emiri Bekir Bey, Du'ayn (دعیم)-Düleym (دلیم) Emiri Muhammed veled-i Seyyâle ve es-Seyyid Hasan Sarak (?) (سرق)-ki meşhed-i Ali sâdâtındandır- ve gene Meşhed-i Ali sâdâtından es-Seyyid Ruma'u'd-dîn.

İller Sancaklar ve Bunlara Yapılan Atamalar

1. *Maliyeden Müdever 563 Numaralı Defter*: Bu defterde Osmanlı devletinin bütün vilâyetlerinin ve sancaklarının listesi ile bunlara yapılan atamalar vardır. Bu defterde bugünkü Irak sınırları içine giren Osmanlı vilâyetleri ile bunlara bağlı sancakların listesini sunmakla yetineceğiz. Defter 970-982 h./1563-1574 m.) yıllarının atamalarını ihtiva etmektedir.

Diyarbekir Vilâyeti

Deyrû'r-Rahbe, Sincar ve Eski Musul

Şehrizol Vilâyeti

Şehrizol, Süricek, Zengene, Hâvâr, Ülke-i Bâbân, Keşşâf, Kelâş, Vâlâni, Cenâr-ı Düviser, Bâcvânlu, Hezârmerd, Dulcürân (?), Müjgâve, Tîl u Târî, Kellas, Sipehrencin, Abruman, Dâverân, Horon (?), Berend, Kale-i Gazi (Kiran), Cefan Gedüğü, Uşni.

Bağdat Vilâyeti

Bağdat, Musul, Der-i Tenk, Cessân, Cevâzir, Erbil, Zeng-âbâd, Ane, Hille, Semâvât, Acûz, Zaho, Harîr ve Dûvîm (?), Tekrît, Rummahiye, Bayât, Kerend, Derne Börüncek, Dih-i Bâlâ, Avergân, Sığla, (Cengüle, Megrî, Şehirbâzâr), Vâsıt, Karadağ, Kasr-ı Şîrîn, Demürkapu, Cedîde, İmadiye Eyaleti.

Basra Vilâyeti

Basra, Kabbân, Zekiyye, Sehloğlu, Sadr-ı Süveyb, Garrâf, Rahmâniye, Cezîretü'l-Mihrizi, Benî Hamid, Şatîha, Suruş, Hammâr, Şatt-ı Ebu Garbe, Ma'den (Ma'dân), Tavîl.

Ahsa Vilâyeti

Lahsa (el-Ahsa'), Uyûn, Katîf, Safvâ, Bender Gafîr (-----) (Burası yırtıktır.)

2. Kepeci 622 Numaralı Defter

Bu da sancaklara atama defteri olup, yukarıdaki 562 numaralı defterin devamı olmasa bile ondan bir sonraki defter olması ihtimali vardır. Bu defter de 982-992/1582-1583 yıllarının atamalarını içermektedir. Defter 12 yıllık (1576-1588) Osmanlı-İran savaşları dönemi başına ait olduğundan, hudutlardaki idarî taksimattaki karışıklıklar, bu savaşlardan ileri gelmiş olmalıdır. Nitekim bu arada hudut boylarında iki yeni il ihdas edilmiştir. Bunlar *Pelengân* ve *Mihrivân*'dır. Bu iki il, Şehrizol ilinden bazı sancakların ifraz edilerek bunlara bağlanmasıyla oluşturulmuştur. Bu iki ilin de durumu pek istikrara kavuşmuşsa benzemiyor. Nitekim Dâverân sancağı Şehrizol vilâyeti sancakları arasına alınırken, üstüne "Pelenkân vilâyetine ilhak olunmuştur" şerhi düşülmüştür. Oysa ki bu sancağı biz Dâverân vilâyetinin sancakları arasında görmekteyiz. Paske sancağı, hem Pelengân'da hem de Mihrivân vilâyetinde yer almıştır. Oysa bu sancak Şehrizol vilâyeti listesinde yer alırken "Pelengân'a ilhak olundu"ğu şerhi vardır. Defter yanlış ciltlenmiş olduğundan, Musul vilâyetine bağlı sancakları kesin olarak tespit etmek zordur. Musul, aslında Bağdat'ın bir sancağıydı. Bağdat listesinde yer alırken, başlıbaşına vilâyet haline getirildiği şerhi düşülmüştür. Bu defter az bilinen sancakların Bağdat'a uzaklığını veren bazı şerhler ihtiva ettiği gibi şerhlerde sancağın fizikî ve beşerî coğrafyası konusunda da bilgiler bulunmaktadır.

Bağdad Vilâyeti *

Bağdat, Musul (Bağdat'ta yukarı on menzildir. Dicle'nin üzerinde vâki olmuştur. Musul Beylerbeyi diye sancak beyinin ünvanı düzeltilmiştir), *Ane* (Rakka'yadır), *Erbil, Hille* (Hille, Şatt-ı Fırat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a oniki konaktır), *Zengâbâd* (Kızıl Ribat demekle meşhurdur, "Dokuz ölüm" şattının cânibidir, dağları ve ovaları vardır ve Bağdat'a altı konaktır), *Semâvât* (Şatt-ı Fırat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a sekiz konaktır), *Kerkük, Cessân-ı Bedre* (Cessân-ı Bedre Arabistan ve Kürdistan'dır, Bağdat'a altı konaktır) *Harîr* ve *Duvîn* (?), *Geylan* (Kürdistan ve Kûhistan'dır, Der-i Teng sancağından müfrezdir, Bağdat'a on konaktır), *Bayat* (Bir kaledir, Luristan serhaddinde vâki olmuştur, Bağdat'a onbeş konaktır), *Rummahiye* (Liva-i mezbur Acem serhaddinde vâki olmuştur, Kûhistan

* Sancakların coğrafi durumu ile nüfusunun etnik durumunu ve Bağdat'tan uzaklığını gösteren bazı şerhlerin çevirisini vermeyerek makalenin müellifinden orijinal belgeyi alarak, belgenin diliyle bu şerhlerin verilmesi daha uygun görülmüştür (M.Ö.).

ve Kürdistan'dır, Bağdat'a on konaktır atıl ve bătıldır), *Deyrû'r-Rahbe* (Müstakil Beylerbeylik olmuştur), *Gazziye-i Âl-i Kaş'am* (İstihar-ı Gaziyye demektedir, bir konar-göçer Arap tairesidir), *Cevâzir* (Bağdat ile Basra mâ-beyninde vâki olmuştur, reayası Araptır, havass-ı humâyündür, sancağı beyi Bağdat'tan mutasarrıftır), *Derne* (Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Acem serhaddinde vâki olmuştur, Bağdat'tan onbir konaktır, Kûhistan'dır, Kürdistan'dır), *Gerend* (Kürdistan ve Kûtistan'dır, Acem serhaddinde vâki olmuştur, Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Bağdat'tan oniki konaktır, âtil ve bătıldır), *Deh-i Bâlâ* (Kûhistan ve Kürdistan'dır, Defterde mezra'a-i eyvan yazuludur, Deh-i Bâlâ ana tâbi bir karyedir, Acem serhaddindedir Der-i Tenk sancağından müfrezdir, Bağdat'tan on konaktır, beyi, Eyvan nam mezra'ada bir kale bina etmiştir), *Vâsıt* (Bağdat ile Basra mâ-beyninde şat üzerinde vâki olmuştur, Bağdat'a yedi konaktır, âtil ve bătıldır), *Fethiye* (Sehven buraya geçmiştir, Basra'ya tâbi olmanın anda geçmiştir), *Cengüle* nâm-ı diğer *Bek* (Kürdistan'dır, Kûhistan'dır, Lûristan sınırında vâki olmuştur, Bağdat'tan oniki konaktır), *Bâcvânlu* (Bağdat'tan yukarı yedi konak yoldur), *Tekrît* (Halen Rakka'yadır, Bağdat'tan câri olan şatt-ı Dicle'nin (bir kelime okunamadı) Bağdat ile Musul mâ-beynindedir, altı konaktır), *Rummahiye* (Şatt-ı Fırat üzerine vâki olmuştur), *Şeyb ve Zencîre*, *Kasr-ı Şîrîn*, *Sadr-ı Süveyb* (Tabi-i Basra Şüd), *Hâvâr*.

Musul Eyaleti

Musul'un sancaklarından *Eski Musul* ve *Erbil*.. (Hatalı olarak ciltlenmiştir, devam edilemedi).

Basra ve Lahsa Eyaleti

Basra eyaletinde şu sancaklar bulunmaktadır: *Basra*, *Gabbân* (Kaban), *Maddân*, *Neşve*, *Taîl*, *Garrâf*, *Şiriş*, *Zekiyye*, *Zernük*, *Kurna*, *Şadr-ı Süveyb*, *Haffâr*, *Rahmaniye*, *Katîf* (Bu sancak Lahsa'ya bağlıdır), *Mastaba*, *Mehrûzî* (Mahrûzî) (merfedur), *Mudeyne*, *Taşköprü*, *Bâdiye*, *Şatiha-i Cevâzir*, *Fethiyye-yi Turra-i Cevâzir*, *Hâl Nehr-i Antar*.

Bu vilâyette Hazine Defterdarı, Gönüllü Ağa (gönüllü manasına) ve Azap Ağası bulunur.

Lahsa (Ahsa) Vilâyeti

Bu vilâyetin sancakları şunlardır: *Ahsa*, *Bahreyn*, *Cibrîn*, *Sadırdâr* (Basra'ya tâbi), *Şatt-ı Ebu Garbe* (Basra'ya), *Şatt-ı Carur* (Basra'ya), *Şatt-ı Tavîl*

(Basra'ya), *Kıla'-i Pîr Hamidoğlu* der *Nahiye-i Kurna* (Basra'ya), *Benî Rebi'a* (Basra'ya), *Benî Mansur* (Basra'ya), *Rahmaniye* (Basra'ya), *İbn-i Turac* (Basra'ya), *Der'iyye* (Lahsa'dadır), *İskenderiye der-Basra*, *Safvâ*, *Tehemiye*, *Bâdiye ve Şeyh*, *Erce* (Eskiden Arca olarak geçirdi), *Ramle* (Basra'nın sancaklarından-
dır), *Tâ'ye*, *Nahleyn*.

Biri Ceşşe, diğeri Sahara kalesinde olmak üzere 2 gönüllü Ağası ile Sahara'da bir Azap Ağası, ayrıca Rahmiye ve Devrekistan kalelerinde birer Azap Ağası vardır.

Şhrizol Eyaleti

Buraya bağlı kazalar şunlardır: *Şehirbâzâr*, *Kestane*, *Zengîne*, *Paske*, *Pâve*, *Bâbân*, *Bâbân'dan müfrez Ülke*, *Bâcvânlu*, *Rezâki*, *Huveyya*, *Uşni-i Zerâz*, *Harîr ve Duyîn*, *Zencîre*, *Kerent-Kernet*, *Süricek Kalesi*, *Lâcân-ı Zerâz*, *Müjgâve*, *Kale-i Gazi*, *Gümreh-i Kûhgöz* (Pelenkân'a), *Karadağ*, *Ülke* (Kayıtmâs ? ülkesidir), *Kellâs* (Pelenkân'a), diğeri *Kellâs* (bu dahi Pelenkân'a), *Kelankere* (?), *Siyah u Zencîre* (?), *Avergân*, *Ülke-i Mehri*, *Cebel-i Hamrîn*, *Râdu-gûh ma'a Kaplanderesi*, *Orman* (Pelenkân'a tâbi), *Keşşâf*, *Kale-i Havar*, *Serceyn-Sercîn*, *Duhuveyz* (?), *Hezâr-merd*, *Dâvudân* (Pelenkân'a tâbi), *Dulhurân-Du'l-Hârân*, *Tel-Tavi* (veya Tavus) *Mehrivân* (Pelenkân'a tâbi), *Ceffân* (Pelengân), *Erbil*, *Köy*, *Sahaklu*.

Pelengân Vilâyeti

Sancakları şunlardır: *Gümreh* (?), *Orman*, *Mehrivân*, *Paske*, *Bâte*, *Kellâs*, diğeri *Kellas*, *Tennure*, *Müjgâve*, *Radû-gûh* ve *Kaplanderesi*, *Orman*, *Dâvudân*, *Ceffân*.

Mihrivân Vilâyeti

Sancakları şunlardır: *Mihrivân*, *Gümreh-i Kûhgöz*, *Tennure*, *Kelâdim* (?), *Kızılca kale*, *Paske*, *Kellâs-ı Alân*, *Karadağ*, *Kefermu*, *Dâvudân*.

XVI. ASRIN İKİNCİ YARISI İÇİN RUÛS DEFTERLERİNİN VERİLERİ

Elimizdeki 45 Ruûs defterinin taranmasından oldukça kalabalık sancakbeyi ve beylerbeyinin atamalarına ait belgeler toplanmıştır. Ruûs Defterleri Başbakanlık Arşivi Kâmil Kepeci tasnifinde olup, içlerinden 954-1014 h./1547-1606 m. tarihlerine ait 208-256 numaralar arasındaki defterle-

ri taramakla idarî taksimata ve bunlara yapılan atama ve nakiller ve bu atamanın içinde geçtiği şartlara dair belgeler toplanmıştır. Burada değişik tarihlerde bazen bir defa bazen da müteaddid defalar adıgeçen sancakların listesini aşağıda veriyoruz.

Bağdat Vilâyeti

Âl-i Kaş'am 988, *Avergân* 979-994, *Ağsak Seyfeddin Ülkesi* 963, *Baba Guri* 954, *Bâcuvân* 963-1001, *Bağdat* 955-1014, *Bayat* 960-988, *Cengüle* 980-1011, *Hille* 954-1012, *Der-i Tenk* 954-993, *Derne* 972-988, *Deh-i Bâlâ* 985, *Rummahiye* 980-1001, *Žaho* 994-998, *Žahire* 944, *Ženg-âbâd*, 954-994, *Semâvât* 963-1001, *Sadru'd-dâr* 954, *İmadiye* 963-987, *Ana* 954-1001, *Arrafa* 976, *Kıranıye* 998, *Kara Ulus* 987-994, *Karadağ* 971-1000, *Kızıl Ribat* 989-1014, *Kasr-ı Şîrîn* 976-990, *Gerend* 962, *Ali Gülbağı ülkesi* 962-994, *Vâsıt* 980-1001, *Yenic* (imar edilmesi şartıyla verilmiştir) 988.

Basra Vilâyeti

Ebu Garbe, *Erca* 980-1014, *İskenderiye*, *Akçakale* veya *Ağcakale*, *Basra* 956-1014, *Bögürdelen* 1001, *Bender* 978-988, *Benî Hamîd* 967-980, *Benî Mansur* 967, *Carut* veya *Şatt-ı Carûr* 961-998, *İbn-i Süheyl* (Cevazir'e bağlı) 954, *Cezâyir* 856-992, *Cessân* veya *Cessân-ı Bedre* 992, *Cem'u Marra* (Bedre'yi Deh-i Bâlâ ile birleştirmiş ve sancak olarak verilmiştir) 992, *Hammâr* 980-1010, *Haffâr* 992, *Rahmaniye* 964-994, *Ramle* 980-993, *Žernik* veya *Žernik* veya *Žernük* (زرنيق، زرنوق، زرنوك) 980-992, *Žekiyye* 971-1014, *Seriş* 971-983, *Sadr-ı Süveyb* 963-1001, *Taşköprü* 971-1001, *Turra'yi Cezâyir* 981, *Tavil* veya *Şatt-ı Tavil* 972-1001, *Garraf* 963-1001, *Akara* ve *Mina-i Akara* 998, *Kaptan'ın Fethiyye'siyle beraber Fethiyye* 992-994, *Kabbân* veya *Gabban* 954-1001, *Kannâsiye* 980, *Kurna* 988-989, *Kemal-âbâd* 955, *Keyl-i Kinbâd* ve *Sâkiye* 972-980, *Mudeyne* (Cezâyir vilâyetinde Şattu'l-Arap'ta) 980-998, *Majake* 998, *Müsemma'yye* 980-988, *Mastaba* 987-992, *Ma'ddân* 981-998, *Neşve* 964-994, *Nehr-i Antar* 980, *Cezâyir* yakınında *Vâki* (واقى) veya *Vâkî* (واكى) 980-997.

Ahsa Vilâyeti

Bâdiye 972-990, *Tehmiye* 971-997, *Cebrîn-Cebreyn* 981-1001, *Ceşşe* 988, *Safva* veya *Safvâ* 980-998, *Uyûn* 966-992, *Katîf* 961-1001, *Kâre* 962, *Lahsa* (Ahsa) 962-1011, *Nahlîn-Nahleyn* 992.

Musul Vilâyeti

Eski Musul 963-994, *Musul* 1014, *Bâcuvân*, kimi zaman Musul'a ilhak edilmiştir, aslı Bağdat'tadır, *Tekrît* 963-1013, *Dakûk* (Tavuk ve Kerkük)

954-961, *Kerkük* 964, *Musul* (963-989'da *Sancak*, 994-1012'de Vilâyet, 1014'te *Sancak*).

Şehrizol Vilâyeti

Zu'l-Hûrân 988, *Kale-i Gazi Kiran* 992, *Havrûn-Horon* 988 veya *Havrîn-Havreyn* 994-995.

XVII. YÜZYILDA IRAK'TA İDARİ TAKSİMAT

Ali Çelebi (Ayn-i Ali) Efendi ve Sofyavî Ali Çavuş'un Listeleri

Ayn-i Ali (Ali Çelebi) Efendi ve Sofyavî Ali Çavuş'un listelerinde vilâyet ve sancakların isimleri ile timar konusunda bilgi verilmiştir. Her iki müellif XVII. yüzyıl ricalinden olup, Ayn-i Ali Efendi'nin risalesinin adı *Kavânîn-i Âl-i Osman Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*'dır. Ali Çavuş'un risalesi *Kanunnâme-i Ali Çavuş* olarak bilinir. Ali Efendi'nin *Risâle-i Vazîfetün Havrân Merâtib-i Bendegân-ı Âl-i Osman* adlı başka bir risalesi vardır. Bunda memurlar, beyler ve nakit ücret alan askerlerin maaşlarıyla miktarlarını veren cetveller vardır. Günlük ya da yıllık olarak toplam ücretleri vermektedir. Bu risale sanki devlet nakdî gider bütçesinin bir açıklamasıdır. Birinci risalesi ise, devletin nakdî olmayan gider bütçesini (timar bütçesini) vermek üzere hazırlanmıştır. Ayn-i Ali Efendi, risalesini I. Ahmet'in veziri Murat Paşa'ya 1019 h. (1609 m.) tarihinde sunmuştur. Ali Çavuş ise, risalesini IV. Mehmet zamanında 1064 h. yılının Safer ayının 9'unda (30 Aralık 1653) bitirmiştir. İki yazarın verdikleri listeler arasında büyük bir fark yoktur. Zira her ikisi de aynı kaynaktan yararlanıyorlardı. Bunların ikisi de Defter-i Hâkânî Emîni idiler yani "Tapu Defterleri"ne bakan, timar işleriyle ilgilenen, bunların azil, atama, nakil ve becayiş işleriyle ilgilenen ve bu konuda mevcut bulunan kanunların uygulanmasını da isteyen yazarlardı. Sayım geleneği XVII. yüzyılın başlarında unutuldu. Bundan sonra sayımlar, bazı istisnaî durumlar hariç yenilenmedi. Bu bakımdan her iki yazarın başvurduğu defterler, XVI. yüzyıl sonu ile XVII. yüzyıl başlarına ait olan defterlerdi. Müelliflerin listelerindeki hatalar, müstensihlerin hatalarıdır. Düşükleri imlâ hataları, adını ilk defa duydukları yerlerin isimlerinden emin olamadıklarındandır. İsimleri istinsah ederken kendilerine uygun geldiği şekilde yazıyorlardı. Bu risaleleri yayınlayanlar, yer adlarının düzeltilmesi konusunda başvurulabilecek bir kaynak bulamadıklarından ve bazı yerlerin haritalarda yer almamasından nihayet adlarının zamanla de-

ğişmiş olmasından olacak, okunuşu düzeltememişlerdir. Bazen yer adının Türkçe olmayışı, kâtibin ismini doğru okuyup kopya etmesine ve orijinalinden çok uzak bir imla ile okumasına sebep olabiliyordu.

XVII. Yüzyılda Irak'ın Vilâyet ve Sancakları

Diyarbakır Vilâyeti

Bugün Irak'ta Diyarbakır'a bağlı Sincar'dan başka sancak yoktur⁹.

Rakka

Ayn-i Ali Efendi, bu eyaletin Ruha ile Rakka sancaklarının birleştirilerek başlıbaşına bir beylerbeye verilmesiyle oluştuğunu açıklamaktadır. Bu vilâyette 7 sancak vardır. (İstanbul Üniversitesi yazmasını esas alıyoruz): *Cemmâse*, *Kâbur* (قَابُور), *Deyrû'r-Rahbe*, *Benî Rebi'a*, *Suruc*, *Rakka*, *Ruha* (bugünkü Urfa). Sancakbeyi haslarını verirken bu listeye *Ane* sancağını eklemekte ve Rakka ile Ruha sancaklarını atlamaktadır. Zira bu iki sancağı daha sonra Beylerbeyi hasları cetvelinde verecektir. Timara ait cetvellerde yalnız *Ruha*, *Rakka*, *Birecik* ve *Ane* sancakları vardır. Diğer sancakları da belki timar olmadığından anılmamaktadır. *Ane*, bugün Irak sınırları içinde olup, diğer sancaklar Türkiye veya Suriye'dedir. *Ane* sancakbeyinin hasları 280.200 akçedir. Vilâyetteki zeametler 38'i bulmakta ve timarlar 215 timardan ibaret bulunmaktadır. *Ane*'de 6 zeamet ile 123 timar bulunuyordu. *Ane* hariç aynı listeyi Sofyalı Ali Çavuş'ta da görmekteyiz.

Musul Vilâyeti

Ayn-i Ali Efendi, Musul'un sancaklarını ve sancakbeylerinin haslarının miktarını vermekle birlikte, zeamet ve timar tablosunda buna yer vermemektedir. Sancakları ve bunların beylerinin hasları aşağıdaki gibidir:

Musul Beylerbeyi hasları	681.056 Akçe
Bâcvânlu Sancakbeyi	215.000 Akçe
Tekrît Sancakbeyi	217.000 Akçe
Horon Sancakbeyi	200.000 Akçe
Bâne Sancakbeyi	200.000 Akçe

⁹ Ayn-i Ali Efendi'nin Üniversitesi Kütüphanesindeki yazmasında Sincar'ı Diyarbakır sancakları arasında saymakla birlikte, Sincar Beylerbeyi haslarına ait yerler listesinde bunu atlamıştır, bu sancağı saymamıştır. Risaleyi yayınlayan, bu unutkanlığı telafi etmek için Sincar'la Habur'u bir arada vererek sancakbeyi haslarını 127.999 akçe olarak listesinde göstermiştir. Üniversite Kütüphanesi yazması Diyarbakır sancakbeyi haslarını verirken Habur sancakbeyini hiç anmamıştır.

Listede Eski Musul sancak olarak verilmekle birlikte, sancakbeyinin hasları verilmemektedir.

Sofyalı Ali Çavuş ise, Musul'da 5 sancak olup bunların ikisi Yurtluk-Ocaklıktır, geri kalanları Osmanlı sancakbeylerinin yönetimindedir ve vilâyette bunların yanında ayrıca *Aşiret Beyleri* vardır diye eklemektedir. Sofyalı Ali Çavuş'a göre vilâyetteki zaim ve timar erbabının sayısı toplam olarak 490 neferi bulmaktadır. Bunlar ve getirmekle yükümlü oldukları cebelülerle birlikte sayıları 2.000'e ulaşmaktadır. Sofyalı Ali Çavuş'un listesinde Kerkük sancağı bulunmakla birlikte Eski Musul yoktur. Risalenin nâşiri, Bâcvânlu'yu Bacvanlık ve Horon'u Herden (هردن) olarak okumuştur. Ayn-i Ali Efendi'nin nâşiri ise, Bâne'yi müstakil bir sancak görüyor, Horon'u doğru okuyor ve Hurubâne (حروبانه) diye yanlış okunan bir sancak ekliyor. (Aslında bu sancak Horon ile Bâne'nin eksik harflerle birleştirilmesinden oluşmuş olmalıdır). Üniversite Kütüphanesi nüshasında Horon'un imlası, sancak listesinde doğru olarak Horon (هورن) yazılmış, ancak sancakbeyi listesinde ح harfi ile (حورن) şeklinde yazılmıştır. Bâne'yi de önce "Bata" şekliyle, sonra sancakbeyi haslarında ن ile Bâne olarak yazmıştır. Eski Musul, sancakbeyi hasları listesinde atlanmıştır.

Bağdat Vilâyeti

Bağdat sâlyâneli dokuz vilâyetten biridir. Ayn-i Ali Efendi: "Bağdat eyaleti ondokuz sancaktır; Hazine Defterdarı, Timar Defterdarı ve Defter Kethüdası vardır. Sancakların yedisinde timar ve zeamet vardır. Onların toprakları diğer Osmanlı toprakları gibi mîrî topraktan sayılmaktadır" demektedir. Bunların adları şöyledir: *Hille, Zeng-âbâd, Cevâzir, Rummahiye, Cengûle, Karadağ* (Bağdat). Geriye kalan onbir sancak arazi-yi Irak'tan (sevadı Irak kastedilmiş olmalıdır) olup, bunlarda ne zeamet ve ne de timar vardır. Bununla beraber bu sancakların beylerine bazı köy ve mezralardan tahmini rakamlarla verilen haslar bağlanmıştır. Bu sancaklar şunlardır: *Der-i Tenk, Semâvât, Bayât, Derne, Deh-i Bâlâ, Vâsıt, Gerend, Demirkapu, Kıraniye, Geylan, Âl-i Salih*. Bunların dışında Bağdat'ta İmadiye hükümeti olup, hakimine mülkiyet üzere verilmiştir. Yazar, mîrî araziden saydığı yedi sancak arasında Bağdat'ı atlamış ve yalnız altı sancağı zikretmiştir. Sayıyı tamamlamak üzere ekledik. Sancakbeyi tablosunu verirken, Ayn-i Ali Efendi onsekiz sancakbeyinin haslarının miktarını vermektedir. Bağdat'ı bunlar arasında saymamaktadır. Zira Beylerbeyinin hassı yoktur, sâlyânesi vardır. Yazma risalede sâlyâne miktarı verilmemiştir. Matbu risalede sâl-

yâne miktarı 14 yük¹⁰ olarak verilmiştir. Ayn-i Ali Efendi, her ildeki timar ve zeamet sayısını verdiği yerde Bağdat'taki sayılarına değinmemiştir.

Yazmada ayrıca ilk beylerin hasları konusunda ek bilgiler vardır. Hille Beyinin haslarını 951.600 akçe olarak gösterirse de Hille'nin ber-vech-i eyalet (eyalet olarak) verildiğini belirtir. Karadağ Beyinin haslarının 804.240 akçe olarak takdir edildiğini zikrederken de buranın ber-vech-i hükümet (hükümet olarak) verildiğini açıklar. Bağdat'ın diğer beylerinin hasları 200.000-300.000 akçe arasında değişmekte olup, Derne sancakbeyinin hasları 406.930 akçe ile bunlar arasında istisna teşkil etmektedir.

Yazar, sancakları Osmanlı imlâsiyle vermekte ve Arapça imlâlarda harf-i tarif girmesi gereken yere bunu koymamaktadır. Osmanlıcada "Semâvât" (سماوات) diye yazılan sancak "es-Semâve" (السماءة) dedikleri yer olmalıdır. "Âl-i Sâlih" imlasında da tereddütler vardır. Yazmada sancakbeyi hasları listesinde "Âl-i Sâlih" (آل صالح) yazmaktadır.

Sofyalı Ali Çavuş, Ayn-i Ali Efendi'nin verdiği bilgilere yakın bilgiler vermektedir. Yalnız Bağdat vilâyetini yirmi sancağa çıkarmakta ve bunların yedisini değil, sekizini memleket arazisinden saymakta, bunlarda zeamet ve timar vardır diyerek arz-ı Irak'tan sayılan diğerlerinde timar yoktur demektedir, ancak beyleri "Yurtluk Ocaklık"¹¹ hükmünde has tasarruf eder diye eklemektedir. Buralarda gene sancakbeyi hassı dışında kalan köy ve mezraların hasılı hazine adına tahsil edilirdi. Zeamet ve timarlar 980'i bulup cebelülerle birlikte 4.500 neferi bulan bir kuvvet oluşturuyordu. Vilâyetteki timarlılar dışında ücretlerini nakit olarak alan ulufeli "kul" da vardı. Sofyalı Ali Çavuş Ane'yi Rakka'da değil Bağdat vilâyetinde göstermektedir. Bu sebeple bunun listesinde sancak sayısı yirmiyi bulmakta ve içlerinde sekiz tanesi arz-ı memlekette kabul edilmektedir. Listesinde fazla olarak Habur sancağı vardır. Bunun Diyarbakır'ın Habur sancağı olma ihtimali vardır. Ali Çavuş'ta "Âl-i Salih" (آل صالح), "Âl-i Sâh" (آل صاح) haline gelmiştir.

Şehrizol Vilâyeti

Beylerbeyinin hasları 1.100.000 akçe olup, Ayn-i Ali Efendi'ye göre yirmi sancaktan oluşuyordu. Timar Defterdarı ve Defter Kethüdası vardır.

¹⁰ Yük; Osmanlılarda 100.000 meblağdır. Böylece Bağdat Beylerbeyinin sâlyânesi 1.400.000 akçedir.

¹¹ Yurtluk ve Ocaklık deyimini kanunlar açıklamamaktadır. Beye verilen yer *Yurt*, kendileri (aileleri) de *Ocak* olarak kabul ediliyorlardı. Zira beylik, atadan oğula geçer.

Yazmaya göre buradaki sancaklar şunlardır: *Sürücük, Erbil, Keşşâf, Şehirbâzâr, Cengüle, Cebel-i Hamrîn, Hezârmerd, Dîlcûrân, Müjgâve, Harîr Rûdîn, Til u Târî, Sîpeh ve Rencîn* (Sipa ve Zencîre), *Acûz, Ebrumân, Dâverân, Bâk* (باق), *Berend, Belkas*, (بلقاص), *Kale-i Gazi, Hükümet-i Mihribân*. Bunlara Şehrizol sancağının kendisini de eklemek lazımdır. Yazmada bunlara ek olarak Van ve Şehrizol vilâyetlerinde Aşiret Beylerinin bulunduğu zikredilmektedir. Ancak bunlar sancakbeyi rütbesinde olmayıp Zaim düzeyindeydiler, davul ve alemleri¹² yoktur. Bunlar, toprağı üzerinde yaşadıkları sancakbeyinin sancağı altında sefere katılırlardı. Beylikleri, kendisinden sonra çocuklarına geçerdi. Çocukları yoksa yakın akrabalarından birine verilirdi. Ancak soyları son bulursa beyliği bir yabancıya verilebilirdi. Ayn-i Ali Efendi'nin Cengüle sancağını hem Bağdat'ta hem de Şehrizol'da göstermesi gariptir. Bu, her iki ilde aynı isimde bir sancağın varlığına yahut müellifin listesini hazırlarken iki değişik kaynaktan yararlandığına ve verileri tartışmadan aldığına delalet eder. Belli ki yararlandığı kaynaklar değişik tarihlere aittir. Birinde Cengüle Bağdat'tayken, birinde Şehrizol'a bağlı olmuştur. *Sîpeh ve Rencîn, Sîpehrencîn* (gök rengi) olabilir*. Matbusunda bu sancak *Seyyid Buruncîn* (سید بورنجین), *Mehrivân* hükümeti ve *Mihrivân, Kale-i Gazi* de *Gazi Keşân* okunmuştur. Gazi Keşân, belki de *Gazi Kırân* (غازی قران)' dan bozma olabilir. Zira sancağın, geçmişte bu isimde bir beyi vardı. Yazmada Cengüle, *Bengüle* (بنكوله), Ebruman, *Berman* (برمان), *Bâk, Bâf* (باف) olmuştur. Aşti, *Uşni* (اوشنی)-ki bu imlanın daha doğru olma ihtimali vardır. Mergâve de *Müjgâve* olmalıdır.

Sofyalı Ali Çavuş'a göre, Şehrizol 19 sancaktır, bunların 6'sında Osmanlı sancakbeyi vardır. Geri kalan Yurtluk-Ocaklıktır. Bunların yanında Aşiret Beyleri de vardır. Zaim ve timarlıları 500 nefer olup cebelüleriyle birlikte 3.000 neferlik bir kuvvet oluşturur. Tablosunda da Cengüle sancağı ve Mihrivân hükümeti yoktur. Değişik okunuşlarıyla şu sancaklar vardır: *Nil-i Tayrî, Sîpeh ve Encîn, Dâvudân, Berend, Zu'l-Cuwareyn* ve *Harîr Rûdîn*.

Basra Vilâyeti

Her iki yazarda Basra, salyâneli vilâyetlerden biridir. Ayn-i Ali Efendi salyânesini 1.000.000 akçe göstermekte ve beylerbeyinin iltizamında bulun-

¹² Tabl ve alem, beyliğin alametleridir. Her beyin bir sancağı ve davulu vardır.

* Yazarla temasında, Şehrizol'da Sepa ve Zencîre (سپه و زنجیره) adında bir sancak olduğunu söylemiştir. M.Ö.

duğunu bildirmektedir. Basra'nın bir Hazine Defterdarı vardır. Fakat ne zeamet ve ne de timar bulunmaktadır. Eyalet olarak yönetilmeden önce mülkiyet üzere verilirdi. Lahsa vilâyeti de mülkiyet üzere yönetilmişti. Her iki vilâyeti mülkiyet üzere idare eden beyi, vaktiyle Bağdat Beylerbeyine hediyeler vermekle yetinirdi. Eyalet beylerbeyinin salyânesi, Basra müte-gallibesinin eline düştüğünde 880.000 akçeydi. Sofyalı Ali Çavuş ise, salyâneli bir eyaletle demekle yetinmekte, o da Ayn-i Ali Efendi gibi sancakları sayma cihetine gitmemiştir.

XIX. YÜZYILIN SONUNDA IRAK'IN İDARİ TAKSİMATI

XIX. yüzyıl Irak'ın idarî taksimatı için en iyi kaynaklar *Salnâmeler*dir. Bu hususta "Osmanlı Devlet Salnâmesi"nden, "Bağdat Salnâmesi"nden ve "Basra Salnâmesi"nden yararlanılabilir. Buranın idarî taksimatı için Osmanlı Devlet Salnâmesinin 1266-1284 h./1849-1868 tarihli salnamesi ile Bağdat'ın 1299 h./1880-1881 tarihli salnâmesi ve 1293-1297 h./1876-1879 m. yıllarının doğum ve ölüm istatistiklerini veren ve eski Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın Irak ıslahatı konusunda yazdığı bir lahiyaya ek olarak verdiği bir listeden yararlandık.

Irak'ın idarî taksimatının incelenmesinden bu konuda sürekli bir gelişmenin olduğu ortaya çıkmaktadır. Çağdaş Irak'ın bugünkü hududunun bu tarihte belirginleştiği görülmektedir. Artık ne Diyarbakır ve ne de Rakka'ya bâğlı sancaklar vardır. Bağdat vilâyeti de Basra ve Lahsa'yı yani salnâmenin diliyle *Necd* sancağını içine almaktadır. Sancaklara bağlı kaza ve nahiyeler bakımından 1266/1849-1850 tarihli salnâme ile 1284/1867-1868 tarihli salnâme arasında büyük fark vardır. Bu sebeple kaza ve nahiyeler tablolarını olduğu gibi vermektense başka çare göremedik.

1266 h. (1849-1850 m.) Tarihli İdarî Taksimat

Bağdat ile Şehrizol Vilâyeti

1. Bağdat Livası

Bağdat ve ona bağlı olan nahiyeler: *Kâzımeyn*, *Kara Orman*, *Mahmudiye*, *Ba'kûbe*, *Huydur* (حويدر), *Haruniye*, *Ümraniye*, *Mendelcîn*, *Horasan*, *Mehrûd*, *Hornâbâd*, *Bedre* ve *Cessân*, *Şurbatiye*, *Kazaniye* (قزانية), *Kara Ulus*, *Hanekîn*, *Zengâbâd*, *Keferî*, *Karatepe*, *Kızıl Ribat*, *Bengdere* (بنكدره), *Deke* (دكه), *Kula*, *Zehâviye*, *Baba Belâvî*, *Hacı Kara*, *Bilâd-ı Rûzen*, *Şehrbân*, *Hâlîs*, *Raşidiye*, *Hindiye*, *Zağara* (بابابلاوى), *Dellâve*, *Mansuriye*, *Nehrevân*, *Tekrîl*, *Samarra*, *Hîl* ve *Kebîse*,

Ana, Duleym (Deylim), Rıdvaniye, Avniye, Cedide, Müseyyeb, Tahmasiye, el-Hille, Muhavil (محاول), Nil, Nehr-şâh, Ebu Gelmek (ابوكلملك), Veysiye, Alac (إلاج) (علاج), Kannakiye, Haşimiye, Cebru'yye, Şamiye, Bâşiye, Bâre, Mâne, Kerbalâ, Necef, Duceyl ve Zübeyd, Benî Lâm Kabilesi, Azâ'il Kabilesi.

2. Basra Livası

Basra, Hemedan, Cavidiye, Müntefik Kabilesi, Semâvât nahiyeleri (es-Semâvât), Sûk-ı Şuyûh vs.

3. Kerkük Livası

Kerkük ve Kara Hasan, Göktepe, Şivân, Taze Harmatî, Tavuk, Beşir, Ceb-bârî, Gül, Kalkanlu, İftihar, Merha.

4. Köy Sancak Livası

Bağdat ile beraber Köy Sancak, Harabe, Batu Kale, Şeyhan, Vurûd Hâne (بزدردی), Kürdî, Cenâvere, Halkân (حلکان), Hadrân (حضران), Hayzob (حيزوب), Sumaklu, Süzürmek Aşiretleri, Mamış, Bitun ile birlikte Birân, Aku, Şâvar, Bezd-Kürdî (ورودخانه), Mîr-i Muhammedî, Mîr-i Yusufî, Seketân (سكتان), Saklâve (سقلآوه) ve mülhakatı, Harî'le beraber, Revânduz, Altunköprü ile beraber Erbil, Zehab ve mülhakatı.

5. Süleymaniye Livası

Süleymaniye ile birlikte Ser-Çenar, Karadağ, Dülef (دلف), Zengîne (زنگنه), Şeyhân, Dâvude, Bâzyân, Bîr-i Yârî (بیریاری), Ciya-Sebz (جیاسبز), Ser-Çenar-ı Ken-ağaç (سرجنار کناغاج), Kürt Haber'le beraber Kasruk (قصروق), Çibık Kale, Siv-ke Kalesi (سیوکه), Ağcalar, Asker, Surdaş (سورداشی), Merg (مرگ), Bozder (بوزدر), Şinik, Kalâle Mâvet (ماوت), Siyol (سیول), Alan (الان), Serâvmîr-âbâd (سرو میرآباد), Şehirbâzâr ile beraber Kara Colân, Birgü, Süricek, Kızılca, Taratur, Çiftân, Gülamber, Alevce (علوجه), Gevende, Şemirân, Şeyh Meydan.

Musul Eyaleti

Musul, Akra, Zîbârî, Mezûri Zîri ile beraber Mezûr-i Rûzî, Dâvudiye, Pervâr-i Rûzî, Zaho, Dehuk, Tel-Afar, Sincar, (şimdi Türkiye'de bulunan) Nusaybin.

1284 h. (1867-1868 m.) Tarihinde Kaza ve Nahiyeleriyle Birlikte Irak'ın Sancak ve Eyaletleri.

1284 (1867-1868) tarihli salnâmedeki sancakların kaza ve nahiyeleriyle 1266 tarihli salnâmedekilerinden farklıdır. 1266'da bir sancakta gördüğümüz kaza ve nahiyeyi, 1284 tarihli salnâmede başka bir sancakta görüyoruz.

Bağdat Eyaleti

1. *Bağdat Livası*: *Bağdat'ın Havr Müdürlüğü* ile *Horasan, Kerbela, Bedre, ve Benî Lâm, Hanekîn, Derbent, Aziziye, Semâde* (Semâve), *Duleym, Divaniye* ve *Samarra* Kaymakamlıkları.

2. *Basra Livası*: İsimleri zikredilmemekle beraber, salnâmede Basra'nın 9 kazası olduğuna işaret edilmektedir.

3. *Süleymaniye Livası*: *Karadağ, Bâziyân, Sürtaş, Merge, Sürücek, Kızılca, Gülamber* (Aşiretler).

4. *Şehrizol Livası*: *Kerkük, Köy Sancak, Erbil, Altunköprü,*

5. *Şeng, âbâd Livası*: *Kefri* kasabası ve *Şeng-âbâd* kasabası

6. *Ravenduz Livası*: *Ravenduz, Balık Nahiyesi, Seydikân Nahiyesi* ve *Harîr.*

7. *Musul Livası*: *Musul, İmadiye, Davudiye, Afra, Zibar Aşireti* (Mezurî-yi Bâlâ), *Artuşiyân Aşireti, Herkiyân.*

Bağdat Vilâyetinin İdarî Taksimatı

(1299 h./1881-1882 m. Tarihli Bağdat Salnâmesine Göre)

Bağdat Salnamesi, bu isimdeki vilâyeti yedi Mutasarrıflığa taksim etmektedir. Mutasarrıflık, sancak ya da liva anlamındadır. Aradaki fark, mutasarrıfın artık askerî olmayan sivil bir yönetici olmasıdır. Vaktiyle sancakbeyi, sancağındaki kuvvetlerin kumandanlığını yapardı. Mutasarrıfın ise böyle bir hakkı yoktur. Mutasarrıflıklar ve kazalar aşağıdaki gibidir:

1. Bağdat Mutasarrıflığı

Mendelî, Hanekîn, Horasan, Samarra, Duleym, Ana, Kâzımıye, Kûtü'l-Amara ve *Bağdat.*

2. Kerbela Mutasarrıflığı

Necef ve *Hindiye*

3. İmara Mutasarrıflığı

İmara ve buna bağlı *Ali Garbî* ve *Ali Şarkî Nahiyeleri*, *Cubeyle*, *Şatra*, *Zübeyr*, *Tafra*.

4. Hille Mutasarrıflığı

el-Hille.

5. Müntefik Mutasarrıflığı

Nasıriye ve *Sûk-ı Şuyûh*

6. Basra Mutasarrıflığı

Basra, *Kurna*, *Kuweyt*, *ez-Zübeyr*

7. Necd Mutasarrıflığı

Lahsa (doğrusu *Hufûf* olmalıdır. Zira *Ahsa*, bölgenin adı, *Hufûf* ise merkezidir ve *Necd* buranın batısında olup, bu düzeltme salnâmede de mevcuttur), *Katîf*, *el-Acîr*, *Katar* ve merkezi *Bida'*, Arap yarımadasının doğudaki yegâne iki limanıdır.

Salnâmeye Göre Aşiretler

el-Ucmân, *el-Ma'iz*, *es-Selmân*, *el-Ceyş*, *es-Sına'î*, *el-Mahfûz*, *es-Samir*, *et-Tehlân* (en-Nehlân).

Buredetü'l-Merre Aşiretleri

el-Bısr, *el-Utbe*, *el-Fehîde*, *el-Câbir*, *el-Gufrân*, *el-Cerâbi'a*, *Benî Hacer*, *Benî Halûd*, *el-Amâyir*, *es-Subeyh* ve *el-Meşâhir* aşiretleri bunlara intisab eder.

Diğer Aşiretler

el-Avâzım, *er-Reşâyid*, *Zuğûb*, *Devâsir*, *Kahtân*, *Subey'* ve *Suhûl*.

Bağdat Valisi Abdurrahman Paşa'nın 1293-1297 (1876-1879) yılına ait Irak eyaletinin ıslahı konusunda, valiliğinden sonra gelen bir zamanda sunduğu bir layiha vardır. Layiha, kendisinden "esbak vali" diye bahsetmektedir. Layiha İstanbul Osmanlı Arşivinde Yıldız Tasnifindedir (No: 205, Kısım 4, Zarf 126, Kutu 7). Ekinde Bağdat vilâyetiyle kazaları, bunların sayıma tâbi edilen nüfusu ile sayılamayan tahminî nüfusu ve yıllık doğum-ölüm istatistiği vardır. Bu tablonun haşiyesinde ölümlerin sebepleri hakkında bazı müteferrik bilgiler bulunmaktadır.

BAĞDAT VİLAYETİNDE MÜSLÜMAN, HİRİSTİYAN VE YAHUDİ NÜFUSU İLE
ASKERE ALINMAYAN AŞİRETLEİN HARİCİNDEKİ TAHMİNİ ERKEK NÜFUS*

Bağdat Sancağı	İSLAM				HIRİSTİYAN				YAHUDİ					
	93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		Asker Vermeyen	
	Erkek	Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Erkek	Nüfus	Doğum	Ölüm	Müsüman Halkın Tahmini Nüfusu
Bağdat Kazası	15687	47275	5649	5987	410	1439	285	227	1688	9658	1129	1669		3835
Kâzimiye Kazası	1385	4096	368	502										16782
Horasan Kazası	6567	18651	1978	1704					24	72	12	10		8543
Samarra Kazası	1321	4914	530	275										3228
Kütü'l-Amâra	1442	3202	274	384					23	103	7	8		10734
Mendeli Kazası	1892	5997	550	368										1505

* Bu tablo, Sayın Yazar tarafından bana verilen belgenin aslından (Yıldız Evrakı No: 205, Kısım: 4, Zarf: 126, Kutu: 7) hazırlanmıştır. (M.Ö.)

¹ Doksanüç senesinde, doksan iki senesinden beri devam etmiş olan veba salgını ölüm oranını artırmıştır. Bundan başka sitma hastalığı da çocuklarda etkili oluyordu. Bu kazada asker vermeyenler, Şamar Tuka (شمار توكا) aşiretiyle müteferrik göçebelidir.

² Kâzimiye'de de ölümlerin sebebi sitma hastalığıdır. Tahrire dahil olmayan aşiretlerin en meşhurları Zevi (زوي), Duleym, Beni Temim, Hanâbi (Cenâbi), Karağol (Kuroğlu), Akkârın, Müşâhede, Masâra ve Revâhic aşiretleridir.

³ Samarra'da ölümlerin en önemli sebebi humma hastalığıdır.

⁴ Kütü'l-Amâra kazasında ölümler çoğunlukla humma hastalığından ileri gelmektedir. Kütü'l-Amâre merkezinden asker alınmayan, mülhakatı olan Bedre, Cessân ve Zurbatiye nahiyeleri tahrire dahildir.

⁵ Mendeli'de ölümlerin en önemli sebebi hummadır. Kazadaki meşhur aşiretler el-Muallâ, Rûdîni ve Kara Ulus aşiretleridir.

	93 Şabanından		97 Şab. kadar		93 Şabanından		97 Şab. kadar		93 Şabanından		97 Şab. kadar		Asker Vermeyen	
	Hane	Erkek Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Erkek Nüfus	Doğum	Ölüm	Hane	Erkek Nüfus	Doğum	Ölüm	Müslüman Halkın Tahmini Nüfusu	
Düleyr Kazası														32160
Ana Kazası														7087
Hanekûn Kazası	1615	4115	230	255					40	125	12	14		
Yekûn	29909	88250	9679	9465	410	1439	285	227	1812	10076	1181	1725		84633
Hille Sancağı														
Hille Kazası	5740	21126	1183	1290										18549
Divaniye Kazası	444	948	24	97					15	38	6	5		34142
Şâmiye Kazası														33260
Semâve Kazası	802	4000	74	92										10200
Yekûn	6896	24074	1291	1479					15	38	6	5		96151
Kerbelâ Sancağı														
Kerbela Kazası	2832	7445	1438	1567										8720
Necf Kazası	1600	6412	961	996										1031

⁶ Bu kazada büyük Düleyr aşireti meskun olup, adigeçen aşiret ziraatle meşgul ise de çoğunluğu hayvan sahibi ve konar-göçerdir. Hit ve Saklaviye nahiyeleri halkı da Düleyr aşiretinden sayıldıklarından, nüfusları bu yekûna dahildir.

⁷ Hanekûn'de ölümler, çocuklarda kızamık, büyüklüklerde de çeşitli hastalıklardan meydana gelmiştir.

⁸ Hille kazasında da ölümler, öteki bölgelerde olduğu gibidir. Yazılmayan nüfus, meskun olmayan aşiretler ise de çoğunluğu çiftçidir.

⁹ Burada da aynı durum vardır.

¹⁰ Burada da aynı durum vardır.

¹¹ Burada da aynı durum vardır.

¹² Kerbelâ kazasında ölümler çoğunlukla sıtma hastalığından meydana gelmektedir.

¹³ Bu kazanın yalnız merkezindeki haneler yazılmış olup, halkı ziraat ve koyunculuk yapan aşiretlerdir.

	93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		93 Şabanından		Asker Vermeyen			
	Hane	Erkek Nüfus	97 Şab. Doğum	Ölüm	Hane	Erkek Nüfus	97 Şab. Doğum	Ölüm	Erkek Nüfus	Müslüman Halkın Tahminî Nüfusu		
Hindiye Kazası	417	944	186	192						16750		
Yekün	4849	14801	2585	2755						26502		
İmâra Sancağı												
İmâra Kazası												
Yekün					32	300	36	27	67	7	150716	
					32	300	36	27	67	7	150716	
Basra Sancağı												
Basra Kazası												
Kurna Kazası	4459	9562	726	530	69	150	22	19	200	27	2257	
Yekün	4819	10371	811	597	69	150	22	19	200	27	10243	
											12500	
Müntefik Sancağı												
Nasiriye Kazası												
Suku'ş-Şuyûh												
Yekün									7	15	4	165070
									7	15	4	24600
Necd Sancağı												189670
Ahsa												
Katif												
Katar												
Yekün												
UMUMİ YEKÜN	46563	139496	14366	14296	511	1889	343	273	10396	1230	1767	560171

¹⁴ İmâra sancağında müslüman nüfus aşiretlerden oluşmakta olup, piriñ ziraatiyle meşguldür. Hırıstiyan ve Yahudiler, ticaret amacıyla oraya gelip yerleşmişlerdir. İmâra sancağının eski sakinleri *Sâbiyan* mezhebinden olarak 85 hanede 707 nüfustan ibaret bir kavimdir. Hepsi de kuyumculuk ve diğcr sanatlarla meşguldür. Bunların nüfusu İmâra sancağı nüfusuna dahil edilmemiştir.

¹⁵ Süki ş-Şuyûh'ta 170 hanede 400 nüfus Sâbiye mezhebine mensup halk vardır.

